

ГОДИШНИ И ЮБИЛЕИ
ANNIVERSARIES AND JUBILEES

ПАРАДОКСИТЕ НА ЛИТЕРАТУРНОСТТА¹

Цветан РАКЪОВСКИ

Югозападен университет „Неофит Рилски“, България
E-mail: crakiovsky@abv.bg

THE PARADOXES OF LITERARINESS

Tsvetan RAKYOVSKI

South-West University “Neofit Rilski”, Bulgaria
E-mail: crakiovsky@abv.bg

ABSTRACT: The aim of the paper is to present the special connection between reality and fiction in some emblematic literary texts from the time of the Bulgarian Enlightenment as well as the place of the literature in creating the ideological narratives of the mentioned period. The interplay between fiction and reality marks the entire Bulgarian Enlightenment, and both in the texts and in their reception this interconnectedness proves crucial. In this historical period, authors such as Vazov consider literature as one of the main ‘weapons’ for the transformation of the world. At a time when there were no Bulgarian institutions, as Bulgaria was part of the Ottoman Empire, book publishing and education played the role of state-creating impulses without a state. That is why another important topic discussed in the paper is the pedagogical function of 19th-century Bulgarian literature which is both a source of knowledge about the world and a means of building the notion of the national ideal.

KEYWORDS: Bulgarian Enlightenment, literature, reality, fiction

*Книгите имат своя съдба. . .
(Habent sua fata libelli. . .)*

Така казва през II век Теренций Мавър. Дали наистина книгите имат своя съдба, или тя преди всичко зависи от нас, читателите? – Но книгите имат съдбата да създават битието и да градят световите му.

Някои от тези светове са нови, други са известни и книгите нахълтват в тях, вдигайки праха на разни контексти. Този контекстуален прах ни кара да се вглеждаме по-усърдно и да откриваме, че нови текстове се създават в смисловите полета и на вече известни текстове.

Когато през 1835 г., през януари, се открива габровското взаимно училище, бива вкарана в оборот и първата помощна книга – „Болгарска граматика“, чийто автор, Неофит Рилски, става не само първият педагог или пък първият лингвист (той е още фонолог, морфолог, че и диалектолог). За мен е знаменателно, че точно той е първият, който употребява в подзаглавката на корицата понятието „**болгарско просвещение**“ (Неофит Рилски, 1935). Знаем, че Европейското просвещение е единственият голям културноисторически период, който се самоназовава – така определя глобалната си идеология – образование, което да остойности и редуцира религията, както и държавотворчески амбиции за единност (от единна държава до единно училищно образование).

¹ През настоящата 2024 година проф. д.ф.н. Цветан Ракъовски, член на Редакционната колегия на списание „Езиков свят – Orbis Linguarum“, навършва 65 години. В чест на годишнината на именития български литературовед публикуваме този ръкопис, който представя част от неговите актуални научни търсения. Пожелаваме на автора здраве, вдъхновение и дълголетие!

In 2024 Prof. DSc. Tsvetan Rakyovski, a member of the Editorial Team of “Orbis Linguarum (Ezikov svyat)”, turns 65. In honour of the distinguished Bulgarian literary scholar's anniversary, we are publishing this manuscript, which showcases some of his current scholarly reflections. We wish the author health, inspiration and longevity!

Нека да запомним това време – от 1835 г. до 1885 г. завършва не толкова просвещенското усилие; в 1885 г. се затваря страницата по формиране на въобразените общности – **държавност, език, религия, образование.**

Нека карам подред – ще се върна пак в 1835 г. В същата година, сякаш за да потвърди идеята на Неофит Рилски, друг голям просветител – Неофит Бозвели – издава пак в Крагуевац „Славяноболгарско детоводство“ (Неофит Бозвели, 1935). Двамата Неофити са – противно на очакванията – безподобни рационалисти, ако и да са духовници.

Специалистите виждат в „детоводството“ нещо като „първи енциклопедичен справочник“, т. е. нещо като първи български Гугъл. Причината? Ами в него има 6 части, обхващащи на практика всичкото познание, до което може да се докосне човекът в първата третина на българския XIX век (Неофит Бозвели, 1835). [Тук се сещам за друг рационалист – Атанасиус Кирхер (1602 – 1680), когото наричат „универсален гений“, сиреч нещо като ВСИЧКОЛОГ. Причината? Ами той написва към 100 научни трактата по всичко (математика, астрономия, акустика, медицина, лингвистика, че и трактат, който обяснява научно как се чистят вулкани). Жан-Клод Кариер (Еко, Кариер, дьо Тонак, 2011, с. 149) вижда в него „първия компютър“, нещо като интернет търсачката на XVII век.]

Иначе казано, Неофит Рилски и Неофит Бозвели нагледно демонстрират как, след като няма български институции, книгоиздаването и образованието заиграват ролята на държавотворчески импулси, без да има държава. Важно е да се отбележи – това са книги, които сътворяват първия **читател: той е все ще читател на реални светове:** географски, исторически, анатомически, астрофизически. Без да се запознае с тези първи образи на битието, българският читател от средата на XIX век няма как да проникне в **условните светове** на литературата и на театъра. Чрез граматиката, аритметиката и другите познания възрожденският човек постепенно се научава и да „разделя езиците“, свиква с мисълта, че езикът е множествен и различен в употребите си.

От друга страна, ако се докосне до условните светове на литературата, без да ги познава, същият възрожденски човек може да обърка и да замести неправомерно един реален свят (примерно този от историята – да кажем победата на Крум над Никифор) с един условен свят (да кажем от литературата или драмата – примерно този български човек да се впише в условния свят на „Многострадална Геновева“²). Липсата на съзидателния опит на учебника може да предположи не само ниска образованост или действия *a la Бай Ганьо* в операта. Недоученият българин не винаги е простак. Когато не му достигат „кредити“ от разделението на факултетите (системно образование), недоученият българин превръща кръчмата (примерно кръчмата на Странджата) в читалня, а домът изглежда като скрита библиотека (примерно домът на г-н Фратю в „Чичовци“).

Но тази „библиотека“ не дава знания, а пази „тайни книги“.

Те са функция на читателски интуитивни рефлексии – недоученият възрожденски българин не пази (чете или съхранява), той крие книги като „Хайдут Янчо“ (Пиер Марен Виктор Ришар дьо Лапрад), „Горски пътник“ (Г. Раковски), „Райна княгиня“ (Д. Войников), „Стоян войвода“, вестник „Бъдъщност“, вестник „Независимост“. Всички те са текстове, които, присъствайки така със своята екстензивност (навсякъде из бита на човека) – създават равнища на живота за този човек.

Вазов на няколко пъти (с „Немили-недраги“, „Чичовци“, че и с „Под игото“) опитва да върне гледната точка назад – примерно към времето, когато г-н Фратю чете Добри Войников, а Хаджи Смион се захласва от „Поискал гордий Никифор“ на Найден Геров. И това не е историческото време, когато се наливат основите на националната и политическата идея за освобождение.

С книгите на Войников, Раковски или Фенелон чичовците или хъшовите (или всеки предосвобожденски човек, който не е задължително бунтовник) компенсират своето (слабо) четене на учебници. Чрез интереса си към поезията, драмите, романите предосвобожденският човек показва, че не е тотално всмукан от историята, а стои в паралелния свят на литературата.

² Хаджи Смион („Чичовци“) изрича паметни думи, когато се подслоняват в дупката на Мунчо, бягайки от заптието: „Сега сме като Геновева и детето ѝ в пещерата, знайш?“ (Вазов, 1956, т. 5, с. 240).

Така че хъшовете и чичовците си приличат по едно: те са повече читатели, а не деятели (бунтовници).

Според „Немили-недраги“ тези литературни човечи набират опита си по житейските изпитни от литературата. Когато Македонски обяснява на Бръчков как се охранява границата, отбелязва: „Тия кучета агарянски не дават вече пиле да прехвъркне през „тих бял Дунава“, както ти си го писал в книгата си“ (Вазов, 1970, с. 49). Тук остава да виси със страшна сила въпросът: Кой е писал? Бръчков? Или Иван Вазов?

Концептуалното сюжетно време в повестта е около 1871 г. – Левски е все още жив, за да проведе тази прословута среща с един от хъшовете в дома на баба Тонка в Русе. Явно Македонски е чел или „Радецки“ („Тих бял Дунав се вълнува...“, който е от края на 1876 г., доста след смъртта на Ботев), или пък той познава „Де е България?“, чиято публикация е в сборката „Пряпорец и гусла“ – пак от 1876 г.³ По всичко личи, че Вазов антиципира историята, за да може да се справи със сюжета си. Тук парадоксално Вазов твърди, че животът тече така, както го е написала литературата. Почти 40 г. по-късно в предговора към третото издание на „Покойният Матия Паскал“ и Луиджи Пирандело ще сподели същото (Пирандело, 1981, с. 4).

Вазов, напълно в духа на Просвещението, вмениява на литературата да бъде главното оръжие за преобразяване на света. Нещо, което е вече обявено към средата на XVIII век във Франция.

Дълбоко под повърхността на думите на Македонски витае доводът, че това все пак е литература, един въобразен и след това сътворен свят. А „тих бял Дунав“ в реалността до такава степен е преговаряно словесно клише, че преповтаря до екстазност един образ, докато го превърне в емблема на българското, на границата, отвъд която е българското.

Иначе разказът за хъшовете тече безсъбитийно: една кражба – едно напиване, представление – друго напиване. И сред всичко и над всичко са спомените. Книгата на Бръчков за тихия бял Дунав ще бъде катализатор на спомените. Заради това Македонски буквализира литературни контексти. Нещо, което ще стане стилев белег за Вазовата проза. Границата между буквално и символно, реално и литературно се размива от постоянния напън на персонажите да превеждат ниското си битие на езика на високата идеология на литературата.

Литературата и вестниците са „опасни книги“ именно заради това. Те са език на другостта, език, който е различен от буквара или аритметиката. И това е вторичното олитературяване на един жанр като повестта или романа. Т. е. създават се предпоставки за двойственост, за изобразяващи стратегии, които причиняват многозначности и изискват широка литературна компетентност. Защото, както казах в началото – нови текстове се създават в следите на вече известни текстове. За да заработи в режима на канон или литературна класика, Вазовият текст трябва да се изпълни с такива – *литературни* неясноти и реминисценции.

Но пък така неизбежно си причиняваме друго – заставаме пред един текст като Вазовите, който отказва да се отвори, не допуска да бъде четен на прима виста. Излиза, че Вазовата проза се нуждае постоянно от друг (други) текст(ове): примерно текстове, които да поясняват (на ученика) защо Каравеловият вестник „Независимост“, намерен в джоба на Соколов в „Под игото“, е „опасна книга“, а вестник „Зорница“ (протестантският вестник), с който чорбаджи Марко го подменя, не е. Тук за по-прозорливите мога да припомня, че концептуалното сюжетно време в „Под игото“ е някъде от пролетта на 1875 до пролетта на 1876 г. Обаче Л. Каравелов спира издаването на вестник „Независимост“ още през октомври 1874 г., т. е. няма как Соколов (в пролетта на 1875 г.⁴) да носи миналогодишен брой в джоба си и това да бъде „опасна за властта книга“.

И така, първият културологически акт е антиципацията – как литературата изпреварва учебника; как недообразованият човек попада в литературните потайности и ги припознава като реалности.

И другото компенсаторно действие – **сдобиване с история**. То става, колкото и парадоксално да звучи – пак чрез литература. Трябва да подчертая, че сдобиването с история не става чрез факти, а чрез фикции. Обяснението е логично от гледна точка на безкрайността и

³ Стих „Де е България“ е писано още в 1872 г. в Бъкау, но е преработвано по-късно в Цариград и Перник.

⁴ Да припомня началото на романа: „Тая прохладна майска вечер...“.

безотносителността на времето – за Хаджи Смион реалното време е приблизително: в спора кога Русия ще превземе Цариград, той приблизително определя годината: „Сега сме, да речем, в 1868 лято“ (Вазов, 1970, с. 122). Това приблизително време може да се засече по скалата на историята, защото това – според Хаджи Смион – е времето на Филип (Тотю), който *трени ли, трени „зелките“ из Балкана*. Ако това е да речем 1868 г. – лятото (вж. първото изречение на повестта *Утринното лятно слънце изскокна високо над Стара планина...*), то фактите сочат, че Филип Тотю точно тогава отдавна е вече в Одеса. А оттам няма как да убива турци, нито да поддържа самочувствието на чичовците.

Историята е смляна от бита, защото човекът има *днес* за всякога, а *вчера* възпроизвежда у него усет за *винаги*. Така историята остава само за употреба, нещо като паралелен достоящ свят. От историята са филтрирани имена (Горчаков, Филип Тотю, Раковски), които са изведени от историографското повествование и са превърнати в емблеми на определени контексти – примерно: Русия, хайдушки чети и пр. Литературният човек иска да бъде конспиративно потаен. Но „обърква“ книгите – вместо да чете средновековна история, човекът на Вазов чете поезията на Найден Геров. Така – както са объркани портретите: в страха си от обиск г-н Фратю унищожава снимката на Хаджи Нончо, който много приличал на Георги Раковски.

Проваленото привързване към историята не изоставя възрожденския човек без ориентир. Литературата е на една ръка разстояние. Странджата е в течение на българската история, защото е „в течение на българската драматическа литература“. Хаджи Смион е „вещ по българската история“ – но не защото е чел научните трудове на М. Дринов, П. Кисимов или Войников. Не! А защото познава песента *Поискал гордий Никифор* (Н. Геров).

Колкото и да не ми се иска – трябва да кажа, че драматургията или поезията все още не са заработили в режима на естетическото (художественото) въздействие. Рецептивната решетка на читателя е твърде широка – тя пропуска социалното да формулира идеята в текста, а не обратно. Предполагам, че в 50-те г. на XIX век и Найден Геров, авторът на *Поискал гордий Никифор*, е писал това дългичко стихотворение с такава цел⁵. Хаджи Смион просто чете един поетически текст като историография.

И въобще това беше и идеята на този текст:

1. Училището (образователната, просвещенската идея) служи на възрожденския човек да сътворява своя свят, като го диференцира – той е реален, но и условен. Заради това обучаващите програми ориентират познанието в различни посоки: от писането до астрономията. Учебниците и училището приканват българският човек да свиква с усърдието, да бъде прилежен, когато усвоява знания за чужди светове (където има делфини или шебеци), защото това е опакото лице пак на нашия свят.

2. Идеята за освобождение обаче поисква „Караджата“, като изоставя, прекъсва това, което е направил просвещенският проект. Най-добрият пример е лутането на Л. Каравелов между езиците на литературата, вестника и магазинен журнал като сп. „Знание“. В 60-те години на XIX век заработват идеологеми като свобода, справедливост, държавност. Те не могат да бъдат приложени или обяснени с речника на просветителското усилие. Човекът от средата на века следователно търси в литературата текст обяснение, текст приложение на тези понятия. И – правомерно или не – припознава в една художествена система някакъв тип социално послание. Но пък и самата литература често пъти няма нищо против такова четене. Така се случва през Възраждането – художествената литература съдбовно се обвързва с различни културологически енергии. Едни са просвещенски, други – бунтовно-призивни, а трети са си само и единствено естетически послания.

Всички те обаче създават човешкото у читателя си, защото му позволяват да сътвори себе си и битието си.

⁵ И това се вижда от „Даскалите (спомени из ученишките ми години)“ (Вазов, 1901) където действието се развива около началото на 60-те г. на XIX век (Вазов вече е в класното училище): „ние заревахме „Поискал гордий Никифор“, ... тази песен беше тогава един вид българска марсилеза, тя беше усвоила и гласа на френската“.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Вазов, Ив. (1901)** *Видено и чуто*. София: Издание на Олчевата книжарница, с. 158. (Vazov, Iv. *Videno i chuto*. Sofia: Izdanie na Olchevata knizharnitsa, s. 158)
- Вазов, Ив. (1956)** Чичовци. В: *Събрани съчинения в 20 тома, т. 5*, София: Български писател. (Vazov, Iv. *Sabrani sachinenia v 20 тома, т. 5*. Sofia: Balgarski pisatel).
- Вазов, Ив. (1970)** *Съчинения в 4 тома. Т. 2. Повести и разкази*. София: Български писател (Vazov, Iv. *Sachineniya v 4 тома. Т. 2 Povesti i razkazi*. Sofiya: Balgarski pisatel).
- Еко, У., Карьер, Ж.-Кл., дьо Тонак, Ж.-Ф. (2011)** *Това не е краят на книгите. Разговор с Жан-Филип дьо Тонак*. София: Ентусиаст, с. 383. (Eko, U., Karier, Zhan-Klod, Zhan-Filip. *Tova ne e krayat na knigite. Razgovor s Zhan-Philip dyo Tonak*. Sofia: Entisiast, s. 383).
- Неофит Бозвели (1835)** *Славяноболгарское детоводство*. Крагуевац (Neofit Bozveli. *Slavyanobolgarskoe detovodstvo*. Kraguevats).
- Неофит Рилски (1835)** *Болгарска граматика*. Крагуевац. (Neofit Rilski. *Bolgarska gramatika*. Kraguevats).
- Пирандело, Л. (1981)** *Покойният Матиа Паскал*. София: Народна култура (Pirandelo, L. *Pokoyniyat Matia Paskal*. Sofiya: Narodna kultura).

Copyright © 2024 Rakyovski. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International Licence [CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)